

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.

www.conferencezone.org

АЛИШЕР НАВОЙ ВА НОСУРИДДИН РАБҒУЗИЙ АСАРЛАРИДА ИҚТИБОС САНЪАТИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Dilfuza Sagdullayeva Karimullayevna

International Islamic Academy Of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (Phd) of
the Department “Al-Azhar” of Arabic language and literature”

d.sagdullaeva@iiiau.uz 11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan.

Tel: (91) 1349467 mobile

Abstract: This article deals with the analysis of samples of citations from viewpoint of the art “iqtibas” given in ayats of the Quran in the fictions of Alisher Navoi and Nasuriddin Rabguzi.

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоий ва Носуриддин Рабғузий асарларида келтирилган Қуръон оятлари иқтибос санъати нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.

Key words: The Quran ayats, science of “balagat”, borrowing, citation.

Калит сўзлар: Қуръон оятлари, балоғат илми, ўзлашма, иқтибос.

Маълумки, Қуръон карим барча ўрта аср мусулмон халқларининг адабиётига катта таъсир кўрсатган [6, 120-127]. Ўзбек адабиёти асрлар давомида Қуръонни турлича ўзлаштирган. Қуръон матни замон ва макон узра маҳаллий тарихий муҳит билан ўзаро таъсирда бўлиб, ҳар бир халқ ўз тараққиётининг муайян даврида қуръоний мавзуларни ўз ҳаётини тушуниш учун адабий асарларга киритган. Мазкур жараён натижасида миллий адабиётнинг Қуръон матни билан синтези асосида бадиий ва диний-дидактик асарлар яратилган [7, 3-15].

Туркий халқларнинг “шамсу-л-миллат”и бўлган Низомиддин Мир Алишер Навоий жаҳон адабиёти хазинасини ўзининг ҳассос шеърляти, буюк “Хамса”си, фан соҳаларининг турли тармоқларига бағишланган бой илмий мероси билан бойитган сўз санъаткоридир. Ўз ижодий меросида 26 мингдан ортиқ луғат бойлигидан фойдаланган бу буюк даҳо мана беш асрдан ошибдики, асарларидаги чуқур фалсафий мушоҳадакорлик, маъно-моҳиятнинг кенг қўламлиги ва назмий меросидаги фасоҳат денгизининг бепоёнлиги билан жаҳон аҳлини ҳайратга солиб келади.

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.

www.conferencezone.org

Дунёда Алишер Навоий каби асарлари кенг тарқалган, жаҳоннинг деярли ҳар бир чеккасида китобларининг нусхалари сақланаётган бошқа бир ижодкорни топиш қийин. Ҳазрат Навоий ҳаётининг сўнгги йилларидаёқ унинг асарлари тилига луғат ишланганлиги биз ҳозир навоийшунослик деб атаётган соҳанинг анча қадимий эканлигини кўрсатади [8]. Алишер Навоийнинг олим сифатидаги фаолияти унинг нафақат тилшунослик балки, адабиётшунослик ва тарихшуносликка доир асарлари билан ҳам белгиланади. Аллома ушбу фан тараққиётига ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки аҷам” асарлари билан улкан ҳисса қўшди. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” рисоласи ислом дини манбаларига асосланган асар бўлиб, пайғамбарлар – расул ва набийлар ҳамда ҳаким зотлар – алломалар тарихига бағишланган. Шу маънода асарни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин:

1. Анбиё – пайғамбарлар тарихи.
2. Ҳукамо – ҳаким зотлар тарихи.

Биринчи қисмда келтирилган Пайғамбарлар қиссаси ҳажман ўзаро фарқланади. Асарда баъзи пайғамбар ва авлиёлар, масалан, Хизр (а.с.) ҳақида қисқа маълумот билан чекланилса, Юсуф (а.с.), Иброҳим (а.с.), Мусо (а.с.) ва Исо (а.с.)ларнинг ҳаётига доир кўп воқеалар баён қилинади. Алишер Навоий Юсуф (а.с.) ҳақидаги қиссани баён қилишга киришаркан, Фирдавсий Тусий ва Абдурахмон Жомий ҳам мазкур мавзуда дoston ёзганларини айтиб, ўзининг ҳам туркий тилда маснавий ёзиш нияти борлигини билдириб ўтади. Асарда ҳар бир пайғамбар қиссасидан сўнг муайян шеърӣ парчалар келтирилади. Шоир уларни “маснавий”, “рубоӣ”, “байт”, баъзан эса “шеър” ёки “назм” номлари остида бериб боради. Мазкур шеърӣ парчаларда қиссаси ҳикоя қилинган пайғамбар номи тилга олинади ва фалсафӣ хулосалар чиқарилади. Биз мазкур асардаги пайғамбарлар билан боғлиқ анъанавӣ воқеаларни 1310 йилда Хоразм ҳудудида илк бор туркий тилда яратилиб, ислом динини қабул қилган мўғул беги Тўқбуғага Носуриддин Бурҳониддин ўғли Рабғузӣй томонидан тақдим этилган асар - “Қисаси Рабғузӣй” каби асарларда ҳам учратамиз. Ҳар икки асарда келтирилган маълумотларнинг бош манбаси Қуръони карим бўлиб, муаллифлар ўз фикрларини асослаш учун муайян оятларни ҳавола қилиб боради. Маълумки, мумтоз шарқ адабиётида асарда Қуръон оятларидан фойдаланиш – иқтибос санъати ҳисобланади [5, 142].

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.

www.conferencezone.org

Иқтибос санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг муҳим омили – Қуръони карим ва пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси шарифларини жамият маънавиятининг ажралмас қисмига айлангани, одамларнинг онгига сингдирилгани ва кундалик ҳаётнинг ҳамма соҳаларида дастуруламал каби қўлланилганидир [2]. Ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий соҳада Қуръон ва ҳадисга мурожаат этиш ва ундан унумли тарзда фойдаланиш, шунингдек, сўзни Қуръон оятлари ва ҳадислар билан безаш ҳар бир маърифатли инсон учун одатга айланган. Кейинчалик Қуръон ва ҳадис илмларидан фойдаланиш нафақат шаръий илмларда, балки бадий адабиётда ҳам кенг қўлланила бошлади. Иқтибос айрим ажам олимлари томонидан “Қуръон оятлари ё ҳадисдан қисман ё тўлалигича ҳеч қандай ўзгаришсиз, айнан келтириш....” дея талқин қилинади [2, 25; 5, 142]. Навоийнинг мазкур асарларида 64 оятдан фойдаланилган. Навоий ва Рабғузийнинг мазкур асарларида Қуръон оятларига тез-тез мурожаат этилиб, улардан унумли фойдаланилган. Ҳар икки асарда иқтибоснинг тўлиқ туридан фойдаланиб, туркий фикрнинг далили сифатида қўлланган ҳолатлари кузатилади. Масалан, Каҳф сурасининг сабрлилик сифатига доир 67-оятни Мусо (а.с.) ҳақидаги қиссада Навоий икки марта қўллайди: “Мусо (а.с.) таажжуб қилиб, сабабин сўрди, Хизр (а.с.) айттиким, “إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا” (Яъни, мен билан юришга сабринг чадамайди, деб айтмаган эдимми?)” ва “Мусо (а.с.) ни хайрат беихтиёр қилиб, яна ул иш кайфиятидин савол қилди. “Хизр (а.с.) айттиким, “إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا” тарзида келтирса, Рабғузий: “Мен сенинг бирла тураининг, илм ўгранайин тею келдим. Хизр айди: Сен менинг бирла сабр қилмағайсан: “إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا” (Сен мен билан бирга бўлишга сабр қила олмассан, деди [3, 301]) тарзида келтирилади. Навоий мазкур оятни туркий жумла таркибида оят маъносига ишора сифатида “кўчирма гап” тарзида қўллаган бўлса, Рабғузий туркий жумланинг бевосита тасдиғи сифатида қўллаган.

Шунингдек, асарларда оятлар қисман иқтибос қилиниб, туркий фикрнинг далили сифатида келтирилган ҳолатлар ҳам мавжуд. Масалан, Анбиё сурасининг Юнус (а.с.) га оид 87-оятдан Навоий қуйидагича иқтибос келтиради: “Ва Юнус қирқ кун балиғ ичинда эрди ва бу тасбиҳни вирд қилиб (келтириб) эрдиким, “لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ” (Яъни: Сендан ўзга илоҳ йўқ, сен поксан ва мен албатта золимлардан бўлдим. [3, 329]). Рабғузийда эса мазкур оят қисмлари Юнус (а.с.) қиссасида 6 ҳолатда учрайди. Юнус (а.с.) қиссанинг аввалида бароат-и истиҳлол

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.

www.conferencezone.org

синтактик воситаси орқали қўлланган наът қисмида Анбиё сурасининг 87-оятидан: “إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا (...у ғазабланган ҳолда чиқиб кетган эди [3, 329]) иътоби (повреждение) бирла мубтало бўлган, فَتَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ (Зулматларда туриб ..... нидо қилди [3, 329]) хилъатин кийган, لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ (Сендан ўзга илоҳ йўқ, сен поксан [3, 329]) тасбиҳин айған тарзида қисман олиниб маънога ишора ҳолатида иқтибос қилинган. Шунингдек, Рабғузий Юнус қиссасида иқтибос қилган мазкур оят аввал далил сифатида келтириб, сўнг туркий маъносини берган ҳолатлари ҳам мавжуд. Масалан, “Мавло таоло ёрлиқар: қавлуҳу: الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (Зулматларда туриб, “Сендан ўзга илоҳ йўқ, Сен поксан ва албатта мен золимлардан бўлдим”, деб нидо қилди. [3, 329]) Маъноси ул бўлур: Юнус баланд ун бирла бизни ёд қилди, Изиё сендан ўзга тангри йўқ, ариғлик санга турур ман ўзумга зулм қилдим, золимлардан бўлдим, теди.[4, 222]” Навоий юқоридаги оятдан қисман келтириб, унга далил қилган бўлса, Рабғузийда оятга ишора ва тасдиқ сифатида келтирилган оятнинг туркий изоҳи келтирилади. Навоийнинг оятлардан келтирган иқтибоси “шаънида нозил бўлубдур”, “мақсуд мундин бўлғай”, “андин мухбир бўлғай” каби туркий иборалар билан ўз тасдиғини топган. Масалан, Сабаъ сураси 12-оят қуйидагича иқтибос қилинади: “Ва машҳурдирким сабоҳ Шомдин азимат қилиб, чошни Истахрда ер эрди. Андин азимат қилиб Шом таомин Қобулда ихтиёр қилур эрдиким “وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غَدُوها شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ” (Яъни: Ва Сулаймонга шамолни (бердик), унинг эрталаб кетиши бир ойлик, кечкурун қайтиши бир ойлик йўл эди. [3, 429]) анинг шаънида нозил бўлубдур. Сод сурасининг дунё ҳавасига берилган Сулаймоннинг пушаймони ҳақидаги 34-оятни Навоий: “Тангри таоло анинг ўз ўғлини сойир атфолдин мумтоз қилиб, писандида тушмай Азройилға амр бўлдиким, руҳин қабз қилиб, жасадин, Сулаймон (а.с.)нинг тахти устида ташладиларким وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا (...Унинг курсисига жасадни ташладик [3, 329])” мақсуд мундин бўлғай”, тарзида далиллайди. Рабғузий асарида эса мазкур оятлар Сулаймон (а.с.) қиссанинг наът қисмида “غَدُوها شَهْرٌ” сифатлиғ маркаб берилган” каби оятга ишора тарзида келтирилган. Шунингдек, Рабғузий оятларни туркий маъносини келтириб, арабий “Қавлуҳу таоло” (Аллоҳнинг каломи) ибораси билан тасдиқлайди. Масалан: “..ел келиб, ул тахтни мунча халойиқ бирла кўтлуб, элтур эрди, кунда бир айлик ерга элтиб, яна келтурур эрди. Қавлуҳу таоло: غَدُوها شَهْرٌ

Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”

Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.

www.conferencezone.org

وَرَوَّاحُهَا شَهْرٌ (...унинг эрталаб кетиши бир ойлик, кечкурун қайтиши бир ойлик йўл эди [3, 429].)

Алишер Навоий ва Носуриддин Бурҳониддин Рабғузий ўз асарларида мазкур оятларни келтириш орқали пайғамбарларнинг иймони, сабри ва юксак фазилатларини алоҳида тасвирлайдилар. Оятларни керакли нукталарда ўзига хос услубда моҳирона иқтибос қилиниши ҳар икки алломанинг азалий қадриятимиз Қуръон илмларини ниҳоятда чуқур эгаллаганликларини намойиш этади ва бу соҳадаги билимларни баён этиш билан, ўтган буюк сиймолар ҳақида Қуръони Карим оятларидан далил ва тасдиқ орқали ҳикоя қилиш ёшларни комил инсон бўлиб етишишига, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлишга даъват этади.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000.
2. Давлатов О. А. Навоий шеъротида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини. Филол. фан. ном. ... дисс. – Самарқанд, 2017.
3. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси. – Т.: Шарқ, 2011.
4. Nāsirūd-din bin Burhanūd-din Rabguzi. Kisasül – enbiya. II cilt. – Ankara, 1997.
5. Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. – Т.: Наврўз, 2017.
6. Сайдумаров М.Ф. Ҳаририй мақомалари ўрта аср араб сажъи ёдгорлиги сифатида. Филол.ф.н.... дисс. – Тошкент, 1995. –Б.120-127.
7. Кароматов Ҳ.С. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Филол.ф.н.... дисс. – Тошкент, 1993. – Б.3-15.
8. Dilfuza SAGDULLAEVA (2022). Rabg’uziy ijodida iqtibos san’ati. «IMOM BUXORIY SABOQLARI», - Samarqand, 2022, №3.
9. Mo‘tabarxon Madaeva (2022). ALISHER NAVOIY IJODIDA AYOL OBRAZI. Proceedings of International Congress on “Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences”. Hosted Online from Bilbao, Spain on November 10th, 2022.